

The functions of religious intellectuals in the Islamic system from the perspective of Ayatollah Khamenei

Ali Abbasi^{*}, Seyed Mostafa Abtahi^{}**

Ahmad Bakhshish Ardestani^{*}, Hosseinullah Karam^{****}**

Abstract

Religious intellectualism is one of the important currents of thought that has played a great role in the fundamental changes of society. Religious intellectuals arise from the interaction of Iranian society with modernity and the role and approach of intellectuals towards it. Based on this, it is important to know and understand Ayatollah Khamenei, who has been in close contact with this intellectual current and some of its representatives for years, in knowing the points of damage and some shortcomings of this intellectual spectrum. The main research question is: What are the characteristics and functions of religious intellectuals in the Islamic system from the perspective of Ayatollah Khamenei? Based on the hypothesis of the research, the characteristics and functions of religious intellectuals in the Islamic system can be explained from the perspective of Ayatollah Khamenei in terms of having a critical view, reforming the lifestyle and bringing people to worldly and hereafter happiness. Therefore, the current research has analyzed the data with a practical purpose and using a qualitative method and with the help of library and field tools (especially

* Phd Candidate of Department of Political Science, Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran, ali.abasi.6938@gmail.com

** Professor of Department of Political Science, Faculty of Political Science and International Relations, Research Sciences Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), abtahi.mostafa45@gmail.com

*** Professor of Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, ahmadbakhshi0912@gmail.com

**** Assistant Professor of Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, hosein.allahkaram35@gmail.com

Date received: 23/06/2024, Date of acceptance: 31/08/2024

interviews with a number of elites). According to the findings, in the thought of Ayatollah Khamenei, in Iran intellectualism was born in a pathological way, and had injuries in the functional, behavioral (including two dimensions of personality and behavior) and insight (including two dimensions in relation to the West and religion). According to him, a true intellectual is someone who does not accept progress and transformation in any way; Rather, it accepts that type of program for transformation and progress that is in accordance with national interests, the intellectual, cultural and value structure of the society.

Keywords: Ayatollah Khamenei, religious intellectual, modernization, political thought, function.

Introduction

Religious intellectualism emerged in response to the presence of modernity, and more precisely, its disharmonious entry into Iranian society, as well as the militant and exclusionary perception of traditionalists (compared to modernism). This approach has an opinion on religion and its position. However, modern thinkers are trying to revive religion in the new world and consider the problems of societies to be solved within the framework of new understandings of religion and traditions. While religious intellectuals are trying to adapt answers from religion to such issues with priority to new issues in Islamic societies.

Ayatollah Khamenei attaches great importance to intellectual status. From his point of view, according to the teachings of the Holy Quran, religious intellectualism is a forward-looking phenomenon that looks to the future and naturally cannot adapt to regression. But the intellectual movement that once claimed to be a leader, today in Islamic societies is in error, and instead of leadership, it needs guidance, and the masses of people play the role of guiding the intellectuals. In fact, from Ayatollah Khamenei's point of view, although the role of religious intellectuals in society is an important and fundamental role in the direction of progress and development, he has always guided religious intellectuals to confront threats.

Materials and methods

In terms of the nature of the research, it is exploratory research, in terms of the type of applied research, and in terms of the research strategy, it has an inductive strategy. In addition, according to the nature of the research data, it is a qualitative method and a semi-standard interview type with experts and experts. In order to

65 Abstract

carry out the article, first the records of previous researches were studied in order to get an understanding of the current situation. Then, through interviews with 15 experts in this field, they were selected based on theoretical sampling and through several stages, and their opinions on identifying the functions of religious intellectuals in the Islamic system from the perspective of Ayatollah Khamenei were received. In order to collect data, an interview protocol with an open-ended questionnaire was designed in which relevant questions were asked from the participants and the desired data was collected.

Discussion and results

Based on his religious and belief foundations, Ayatollah Khamenei emphasizes rationality as the most important foundation of intellectuals, and among the effective factors in the formation of intellectuals, he assigns a prominent and privileged role to rationality. Increasing insight in society is related to intellectualism; Because social awareness and insight among people can be mentioned as one of the functions of intellectuals, which causes people to harmonize in different political, social and economic fields. Ayatollah Khamenei emphasizes on strengthening the revolutionary identity and religious ideology and the role of religious intellectuals in this process. In other words, the work of intellectuals should reflect religious and revolutionary identity. In addition, an innovative approach to Islamic religious and intellectual issues is the intellectual approach and does not mean heresy. That is, understanding and expressing the same basics with new dimensions that man knows thanks to the passage of time, should not be neglected as an effective religious intellectual component. Finally, the issue of religious democracy should also be mentioned. The rule of religious democracy, like liberal democracy, follows the rule of law; with this fundamental difference that democracy in the West is cognate and associated with secularism, but in religious democracy, the rule of Islam and Sharia is brought forward when the nation becomes the ruler. Therefore, one of the important functions of religious intellectuals is to strengthen religious democracy.

Conclusion

Ayatollah Khamenei has stated the most important characteristics of religious intellectuals in several cases: having strategic thinking, anti-reaction, attention to rationality and reason, avoiding petrification, removing distortions and misunderstandings, attention and emphasis on real, partial modernity Viewing and

avoiding simplistic thinking and superficiality, insight, having the thought of progress and progress, relying on ideals and faith, fairness and justice, striving for scientific progress, not raising doubts, adhering to the system of religious knowledge, enlightenment and moral concerns and Humanity, having critical thinking and scientific-intellectual power. Ayatollah Khamenei sees the functions of religious intellectuals in these cases: Expanding rationality in the direction of increasing self-awareness among social classes, increasing insight in society, strengthening revolutionary identity and religious ideology, confronting the influence of powers, religious democracy, accompanying the leadership of the revolution, avoiding imitation and defeating oneself against Western civilization, promoting and deepening culture. It is correct to criticize at the level of officials and people, to guide people in rejecting dominance and arrogance, and building civilization.

From Ayatollah Khamenei's point of view, reflecting on the functions of religious intellectuals makes it clear that the contradictory perception of this term is firstly related to modern religiosity and secondly arises from a misunderstanding of self-centered reason and selectiveness. The only way to protect yourself from suffering this fate is to have a non-contradictory view of religious intellectualism, to have a new-minded view of religion, to have an ultra-modern view of intellectualism and new-thinking, to be committed to intellectualism and religiosity, and to take care of its principles. Based on this, paying attention to rationality is the main function of religious intellectuals. In this regard, rationality is the concept of Islamic rationality based on excellence and monotheism, not the concept of instrumental rationality of the Western foundation itself.

Bibliography

- Abadian, Hossein (1991). *Foundations of Pahlavi Dynasty*, Tehran: Institute of Political Studies and Research. [in Persian]
- Abangah, Ali (2018). *Basics and criticism of contemporary religious intellectuals*. Tehran: Second International Conference on Humanities, Social Sciences and Lifestyle. [in Persian]
- Abdul Hossein Porfard, Masoud (2021) *Religious intellectuals interacting with the Islamic Republic*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization. [in Persian]
- Abrahamian, Yeravand (1988). *Iran between two revolutions*. Translated by Kazem Firouzmand, Hassan Shamsavari, and Mohsen Moderi Shanch Chi. Tehran: Ney Publishing. [in Persian]

67 Abstract

- Adami, Fereydoun and Homa Natiq (1978). *Social, political and economic thoughts in the unpublished works of the Qajar era*. Tehran: Aghaz. [in Persian]
- Adjudani, Masha Allah (2004). *Iranian Constitution*, 9th edition, Tehran: Akhtran. [in Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fethali (2012) *New alphabets and scripts*, Edited by Mohammad Hamidzadeh. Tabriz. [in Persian]
- Ashouri, Dariush (1997). *We and Modernity*, Tehran: Sarat. [in Persian]
- Haeri, Abdul Hadi (1985). *Shiism and constitutionalism in Iran*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Haghighi, Shahrokh (2013). *Transition from modernity? Nietzzsche, Foucault, Lyotard, Derrida*. Tehran: Agah. [in Persian]
- Hosseini, Mojtaba (2016). *The influence of intellectuals on the economy in Iranian society*. Tehran: Shokoh Publishing. [in Persian]
- Mansouri, Lafteh and others (2019), "Genealogy of the political current of reforms and its relationship with the reading of religious intellectuals after the Islamic Revolution of Iran". *Social Science Quarterly*. Volume 14, Number 3. [in Persian]
- Miri, Seyed Javad (2020), "Intellectual Trends in the Post-Revolutionary Iran, A Critical Analysis of Three Decades of Public Debates on Society, Governance, Religion and the Role of Intellectuals", *Intl. J. Humanities* (2020), Vol. 27 (3): (20-44).
- Mohammadi Sirat, Hossein and Seyyed Mehdi Mousavinia (2019). "Comparative Study of Religious Intellectualism in the Contemporary History of Iran". *Studies of the Islamic Revolution and Sacred Defense*, Year 6, Number 2. [in Persian]
- Shamsaei, Maryam. (2012). "Iranian Religious Intellectuals and the Modernization Debate". *IOSR Journal of Humanities and Social Science*. 1. 40-44. 10.9790/0837-0114044.
- Statements of the supreme leader of the revolution*. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

علی عباسی*

سیدمصطفی ابطحی**، احمد بخشایش اردستانی***، حسین الله کرم****

چکیده

روشنفکری دینی از جمله جریان‌های فکری مهمی می‌باشد که نقش بسیاری در تحولات اساسی جامعه ایفا نموده است. روشنفکران دینی برآمده از تعامل جامعه ایرانی با تجدد، و نقش و رویکرد روشنفکران در قبال آن، است. بر این اساس شناخت و درک نوع تلقی و استنباط آیت‌الله خامنه‌ای که سال‌ها از نزدیک در تماس با این جریان فکری و برخی از نمایندگان آن بوده است، در شناخت نقاط آسیب و برخی نارسایی‌های این طیف فکری حایز اهمیت است. سوال اصلی پژوهش بر محور موضوع موصوف در این نوشتار به این شکل سامان یافته که شاخصه‌ها و کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای کدام است؟ که فرضیه پژوهش بیان می‌کند شاخصه‌ها و کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای در مقوماتی چون نگاه نقادانه داشتن، اصلاح سبک زندگی و رساندن مردم به سعادت دنیوی و اخروی قابل تبیین است. بنابراین پژوهش حاضر با هدف، کاربردی و با استفاده از روش کیفی و با کمک گرفتن از

* دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، ali.abasi.6938@gmail.com

** استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، abtahi.mostafa45@gmail.com

*** استاد گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، ahmadbakhshi0912@gmail.com

**** استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، hosein.allahkaram35@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

ابزار کتابخانه ای و میدانی (ویژه مصاحبه با تعدادی از نخبگان) به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته است که بر اساس آن در اندیشه رهبر معظم انقلاب روشنفکری در ایران بیمارگونه متولد شده است و در بعد عملکردی، مینشی (شامل دو بُعد شخصیتی و رفتاری) و بینشی (شامل دو بُعد نسبت با غرب و نسبت با دین) دارای آسیب‌هایی بوده است. از نظر ایشان روشنفکر حقیقی کسی است که پیشرفت و تحول را از هر طریقی نمی‌پذیرد؛ بلکه آن نوع از برنامه برای تحول و پیشرفت را پذیراست که مطابق منافع ملی، ساختار فکری و فرهنگی و ارزشی جامعه باشد.

کلیدواژه‌ها: آیت الله خامنه‌ای، روشنفکری دینی، تجدد، اندیشه سیاسی، کارکرد.

۱. مقدمه

روشنفکری محصولی غربی و نتیجه رویکرد اومانستی بشر به عالم و آدم است، در حقیقت بینشی می‌باشد که در صدد ارائه تفسیر جدیدی از انسان و شئون انسانی است. این بینش، زائیده عصر روشنگری و تفوق فیلسوفان بر کلیسای قرون وسطی است. عصری که پیش فرض اصلی فیلسوفانش، توانمندی عقل خود بنیاد بشر بر حل مسائل و خواسته‌های انسانی بدون استمداد از وحی بود و به تعبیر دیگر، بشر می‌تواند با بهره‌گیری از عقل خود بنیاد، راه سعادت و پیشرفت را بر خود و هم نوعانش هموار نماید و در این راه نیازی به هدایت آسمانی و آموزه‌های وحیانی ندارد. چرا که عقل انسانی می‌تواند با بهره‌گیری از تجربه و علوم تجربی، زندگی سعادت‌مندان‌ای در اختیار بشر قرار دهد و راز و رمز جهان و انسان را بشکافد و راه هدایت را هموار کند. مولفه‌های روشنفکری را می‌توان در سه دسته بیان داشت: مؤلفه اول خردگرایی است. روشنفکر به تعقل اهتمام جدی دارد و محور کارهای او را تعقل تشکیل می‌دهد. مؤلفه دوم آزادگی است. اعتراض‌هایی که از سوی روشنفکر در مقابل قیود آزادی ابراز می‌شود بر همین اساس است. مؤلفه سوم این است که روشنفکران عموماً افرادی اصلاح‌طلب هستند و می‌توان این اصلاح‌گری را تا حد یک انقلاب پیش برد. در این بین، روشنفکری دینی در حال حاضر، یکی از پدیده‌های منحصر به فرد اجتماعی است که توجه اکثر متفکران سیاسی را به خود جلب کرده است. جریان روشنفکری دینی یک گفتمان یکپارچه و هماهنگ و یک دست نیست بلکه دارای شقوق و سطوح مختلفی است. نحوه برخورد با این شقوق و سطوح متفاوت و نیز شناخت تفاوت‌های رفتاری آن از

مهمترین مسائل در پدیده روشنفکری است. عمده جریانات روشنفکری دینی در کشور ما تحت تاثیر فرهنگ سکولار غرب قرار گرفته است.

باید اشاره داشت که جمع کردن دین و الزامات مدرنیته باعث شکل گیری الگوی پیچیده‌ای برای روشنفکری دینی شده است، زیرا از طرفی، خود را دیندار و متعهد به دین می‌دانند و از سوی دیگر به مدرنیته گرایش دارند که بر عقل خود بسنده، یعنی غیر وابسته به دین تأکید می‌کند. این مشکل در بین روشنفکران سکولار نبود، زیرا التزامی به حضور دین در حوزه عمومی نداشتند. روشنفکران دینی در الگوی خود با جدایی دین و سیاست مخالفت می‌کنند، اما از جدایی دین و دولت پشتیبانی می‌کنند. یعنی اعتقاد به حکومت دموکراتیک دینداران و نه حکومت دینی دارند. دین به صورت ارزش‌های دینی در کالبد اجتماع حضور داشته و انگیزه مؤمنان را در پرداختن به امور سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به صورت انگیزه دینی و الهی تأمین می‌کند. تفاوت یک بینش سکولار و غیر سکولار در داشتن انگیزه الهی در فعالیت‌های سیاسی است. الگوی روشنفکری سکولار برای هماهنگ کردن دین با مقتضیات دنیای مدرن با تکیه بر عقل خودبنیاد و در نتیجه، اجتهاد در اصول، دسترسی دین به سیاست و حوزه عمومی را فرو می‌کاهد. در واقع، آنان دین و دولت را در گفتگوی دائمی قرار نمی‌دهند، بلکه با عقل مدرن، به تدریج دین را از عرصه گفتگو در حوزه عمومی کنار می‌گذارند.

روشنفکری دینی در واکنش به حضور مدرنیته و به عبارت دقیق تر ورود ناهمساز آن به داخل جامعه ایران و نیز برداشت ستیزه جویانه و حذفی سنت گرایان (نسبت به نوگرایی و نوجویی) ظهور کردند. این رویکرد، بر دین و جایگاه آن نظر می‌کنند. با این حال نواندیشان تلاش دارند تا دین را در دنیای جدید احیا کرده و مشکلات جوامع را در چارچوب برداشت‌های نو از دین و سنت‌ها قابل حل بدانند. درحالی که روشنفکران دینی با اولویت به مسایل جدید در جوامع اسلامی درصدد تطبیق پاسخ‌هایی از دین به چنین مسایلی هستند.

آیت الله خامنه‌ای برای جایگاه روشنفکری اهمیت زیادی قائل است. از دیدگاه ایشان، با توجه به آموزه‌های قرآن کریم، روشنفکری دینی پدیده‌ای روبه جلو است که نگاه به آینده دارد و به طور طبیعی نمی‌تواند با رجعت و عقب‌گرد خو بگیرد. اما جریان روشنفکری که روزی مدعی هدایت‌گری بود امروزه در جوامع اسلامی در گمراهی به سر می‌برد و به جای راهبری، محتاج هدایت است و توده‌های مردم نقش هدایت‌گری

روشنفکران را ایفا می کنند. در واقع از دیدگاه آیت الله خامنه ای، هر چند نقش روشنفکران دینی در جامعه نقش مهم و اساسی در جهت پیشرفت و توسعه است با این حال، ایشان همواره روشنفکران دینی را به مقابله با تهدیدها رهنمون ساخته است. با توجه به موارد مطرح شده، مساله اصلی پژوهش بر محور موضوع موصوف در این نوشتار به این شکل سامان یافته که شاخصه ها و کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت اله خامنه ای کدام است؟ که فرضیه پژوهش بیان می کند شاخصه ها و کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت اله خامنه ای در مقوماتی چون نگاه نقادانه داشتن، اصلاح سبک زندگی و رساندن مردم به سعادت دنیوی و اخروی قابل تبیین است.

۲. پیشینه پژوهش

عبدالحسین پورفرد، مسعود (۱۴۰۰)، «روشنفکری دینی تعامل با جمهوری اسلامی». در این کتاب، تعامل روشنفکری دینی همسو و غیرهمسو با ساختار قدرت سیاسی جمهوری اسلامی ایران بر اساس چارچوب نظری بازخوداندیشی از طریق روش شناسی تفسیری مورد کاوش و بررسی قرار گرفته است.

محمدی سیرت، حسین و سیدمهدی موسوی نیا (۱۳۹۹). «جریان شناسی تطبیقی روشنفکری دینی در تاریخ معاصر ایران». نویسندگان در این مقاله، با در نظر گرفتن روش جریان شناسی تطبیقی به این سؤال پاسخ داده اند که: صورتبندی ویژگیهای اساسی جریانات روشنفکری دینی در ایران معاصر، چه نقاط افتراق و اشتراکی را به وجود آورده است؟ چهار جریان با عنوان «رویکرد علمی به دین»، «رویکرد التقاطی در دین»، «رویکرد جامعه شناسی نسبت به دین» و «رویکرد معرفت شناسی به دین»، جریانات روشنفکری دینی در ایران معاصر هستند. نقاط اشتراک این جریانها، شامل دو جنبه ایجابی احیای نقش دین در جامعه، استفاده از بهره های روشنفکری غربی و دو جنبه سلبی نقد دین شناسی رایج و نقد روشنفکران گذشته است. هم چنین، این جریانها به لحاظ روشی و نظام اولویت گذاری از یکدیگر متمایز است. منظور از اولویت گذاری، برتری و انتخاب دین یا علم (تجدد) در مواقع لازم است. در حوزه روش نیز این رویکردها به ترتیب با روشی پوزیتیویستی، التقاطی (میان اسلام و مارکسیسم)، جامعه شناسی و معرفت شناسی به نسبت دین و تجدد می پردازد.

منصوری، لفته و دیگران (۱۳۹۹). «تبارشناسی جریان سیاسی اصلاحات و رابطه‌ی آن با قرائت روشنفکری دینی پس از انقلاب اسلامی ایران نویسندگان». در این مقاله سعی در تبارشناسی جریان سیاسی اصلاحات و رابطه آن با قرائت روشنفکری دینی پس از انقلاب اسلامی ایران داشته‌اند. نویسندگان برای تحقق این هدف، دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی به این سو را مورد بررسی قرار داده‌اند، اما تأکید بر نیروهای سیاسی پس از انقلاب و رابطه آن با روشنفکری دینی است.

میری (۲۰۲۰). «جریانات روشنفکری در ایران پس‌انقلابی، تحلیل انتقادی سه دهه مباحث عمومی درباره جامعه، حکومت، دین و نقش روشنفکران»^۱. در این مقاله، مولف سعی کرده است تا با خوانش آثار سروش، ملکیان و کدیور، آرای روشنفکری دینی را درباره دین، جامعه، حکومت و دولت تبیین کند. ایده اصلی مولف، جدایی روشنفکران دینی از مفهوم‌پردازی دین از منظر چارچوب فقهی و ارائه راهکارهای جدیدی برای شناخت دین و جایگاه آن در جامعه مدرن ایران در قرن بیست و یکم است.

شمسایی (۲۰۱۲). «روشنفکران دینی ایران و بحث نوسازی»^۲. در این مقاله، مولف بیان می‌کند که موفقیت تمدن غرب، کشورهای جهان را تشویق کرده است تا اهداف و سبک غربی را در برنامه توسعه خود لحاظ نمایند. از سوی دیگر، غرب ارزش‌ها و فرهنگ‌های خود را به‌عنوان هنجارهای قابل قبول، به کشورهای در حال توسعه و توسعه‌نیافته، بدون در نظر گرفتن فرهنگ و سنت‌های از پیش موجود آنها، تحمیل کرده است. با وجود این، خود غرب به این نتیجه رسیده است که علم و توسعه نمی‌تواند صرفاً مثبت باشد و پیامدهای خوبی بر جای بگذارد، زیرا در نهایت ممکن است باعث از خود بیگانگی شود. از سوی دیگر شرقی‌ها دریافته‌اند که فناوری و مدرنیته وارداتی نسبت به فرهنگ خود خنثی نیست و برای پذیرش، به بعضی از هنجارهای ضروری نیاز دارد. به اعتقاد مولف، این نگاه جدید به غرب باعث شده تا نظریه‌پردازان و روشنفکران، افکار خود را در مورد موضوع مزبور و ماهیت آن برای کشورهای شرقی دوباره بازسازی کنند. برخی از این روشنفکران که به روشنفکران دینی معروفند دریافته‌اند که فناوری به خودی خود در بد نیست، بلکه در عمل ممکن است چنین شود. گروه دیگری نیز معتقدند که از آنجایی که مدرنیته در فضای فرهنگی خاصی پرورش یافته است، نمی‌تواند نسبت به فرهنگ‌ها و سنت‌های سایر ملل بی‌طرف باشد. مولف سعی کرده است تا این دو ایده، استدلال پشت آن و پیامدهای آن برای توسعه در کشورهای در حال توسعه را تبیین نماید.

همانگونه که مروری بر سوابق تجربی مرتبط با موضوع تحقیق حاضر نشان می‌دهد؛ در رابطه با موضوع پژوهش باید گفت که اولاً در رابطه با شاخصه‌ها و کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت اله خامنه‌ای پژوهشی صورت نگرفته است. اگرچه برخی از مطالعات به جنبه‌های آن با توجه به موضوع مورد تحقیق خود اشاره داشته‌اند بنابراین به دلیل کمبود چنین پژوهش‌هایی، سؤال اساسی درباره شاخصه‌ها و کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت اله خامنه‌ای بی‌پاسخ مانده است. از اینرو، پژوهش حاضر بر آن است که با انجام مطالعه کیفی در این زمینه به این مهم نائل آید. امری که در مطالعات قبلی مورد غفلت قرار گرفته است.

۳. چارچوب مفهومی

۱.۳ مبانی روشنفکری

واژه فراسوی «اتلکتوتل» که به فارسی، «روشنفکر» ترجمه شده است، برآمده از مدرنیسم و عصر روشنگری است و عقلانیت سکولار و آزاداندیشی، آن را همراهی می‌کند. آزاداندیشی مأخوذ در روشنفکری به معنای جرأت نقد نامحدود سنت است. پس دین و هر چیز دیگری که به عنوان بخشی از سنت مطلق و جزمی و غیرقابل خدشه قلمداد می‌شوند، در سایه این آزاداندیشی، نقدپذیر و قابل انکار محسوب می‌گردند. یعنی روشنفکر به جز اصول روشنگری به هیچ اصل و چارچوب پیشینی مأخوذ از سنت، وفادار و متعهد باقی نمی‌ماند و از قید تعلق به آن آزاد است. روشن است که دین‌داری و دین‌باوری با این معنا از آزاداندیشی و تلقی کاملاً سکولار از عقلانیت، سازگار نیست.

روشنفکری یعنی با یک فکر آزاد و روشن به سراغ مطالب رفتن و اساساً در این آیه شریفه که: «يُوتُ الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَ مَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا» (بقره/۲۶۹). ما «حکمت» را به «بینش» معنی کرده‌ایم. «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» علم «دانش» است و حکمت «بینش» است و اگر بینش در کنار دانش نباشد، علم شاید گمراه‌کننده باشد؛ چون ممکن است انسان دانشی داشته باشد، ولی کاربرد آن را نداند. در این صورت او بینش ندارد. خداوند تأکید دارد که انسان در کنار دانش، بینش هم داشته باشد. درست است که مسائل را حتی از خود شخص پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرامی‌گیری، اما این دانش است. می‌گوید بینش هم داشته باش. مسأله بصیرت در دین از مسائل اساسی است. پس ما اساساً بر روشنفکری

به این معنی تأکید داریم و از باب «برعکس نهند نام زنگی کافور» این یک نوع طعنه است که ما به افرادی که برداشت سوء از دین دارند روشنفکر می‌گوییم و گرنه در حقیقت ما اینها را روشنفکر نمی‌دانیم، چون کارشان عقبگرد است، کاری را انجام می‌دهند که هزاران سال پیش کسانی که در مقابله با دین حرکت می‌کردند، انجام می‌دادند.

روشنفکری شاید بتوان با تسامح، چند مؤلفه را به عنوان ضرورتها و مقومات آن (صرف نظر از نوع موضوع، گرایش فردی روشنفکر و نتایج و پی‌آمدهای پروژه خاص روشنفکری) یاد کرد. مؤلفه‌های اساسی روشنفکری را می‌توان این گونه بیان داشت:

الف) عصری بودن و داشتن درک درست از معاصرت و در زمانه زیستن؛ ب) داشتن تفکر انتقادی و تمایل به بازاندیشی ج) در جست‌وجوی یافتن پاسخ و راه حل برای پرسش‌های پر اهمیت معاصر بودن. براساس مؤلفه اول، روشنفکر، کسی است که تجربه زیستن در دنیای معاصر را دارد، یعنی با اقتضائات مناسبات اجتماعی حاکم بر عصر و زمانه خویش آگاه است. بنابراین، چالش‌ها، پرسش‌ها و مسائل و روابط جدیدی که سبک زندگی معاصر در پی می‌آورد، را به خوبی می‌شناسد. معاصر بودن، طبعاً این زمینه را فراهم می‌آورد که شخص، راجع به این سبک زندگی و پی‌آمدهای مختلف آن به تأمل و اندیشه و نظریه‌پردازی اشتغال ورزد و روشنفکر کسی است که معاصرت و عصری بودن برای او پرسش‌های جدید و موضوعات نوینی برای تأمل و اندیشه‌ورزی فراهم می‌آورد و او را با خود درگیر می‌کند. مؤلفه دوم، ناظر به این جنبه است که روشنفکر، نه تسلیم محض حوادث و واقعیات فرهنگی و اجتماعی است و نه گرفتار رسوم و آداب و سنت‌ها، بلکه جرأت نقد کردن و توان بازاندیشی امور حتی خویشتن را دارد. (حقیقی، ۱۳۹۳: ۵۱)

مؤلفه سوم به ویژگی مصلح‌گرایانه و پیشرو بودن روشنفکر اشاره دارد. روشنفکر از افقی بالاتر به گذشته و حال و آینده می‌اندیشد و می‌کوشد ضمن نقد گذشته و حال و مواجهه مسئولانه با چالش‌ها و پرسش‌های مطرح زمانه برای برون رفت از بحرانهای فکری و اجتماعی جامعه معاصر، چاره‌اندیشی کند و مصلحانه راه حل ارائه دهد.

این سه مؤلفه نسبت به مقوله دین‌ورزی و دین‌ناباوری، بی‌طرف و خنثی است، یعنی می‌تواند هم معرف روشنفکر سکولار باشد و هم روشنفکر دین‌باور. روشنفکر سکولار، کسی است که در معاصر بودن خود و مواجهه فکری با مسائل عصر و زمانه خود گرچه ممکن است به دین به عنوان موضوع پروژه روشنفکری خود بپردازد، اما دینی نمی‌اندیشد، یعنی نه از دین برای برون رفتن از مصائب و مشکلات عصری مدد می‌گیرد و نه دغدغه

اعتلای دین و رشد فرهنگ دینی را در سر می‌پرورانند، بلکه به دین به عنوان یک نهاد اجتماعی که کارکرد خاص خود را دارد می‌نگرد و مسائل عصر مربوط به آن را به تأمل می‌نشیند. اما روشنفکر دین‌باور گرچه به اقتضای روشنفکری، متفکری عصری، منتقد و مصلح است، اما در عین حال با فکر دینی، همدلی دارد و مشفقانه در جهت اعتلای بینش و کنش دینی و چالاکي و فربهی جامعه دینی و توانمندی دین در مواجهه با اقتضائات دنیای معاصر می‌کوشد، یعنی دین را توانمند و راهگشا در رویارویی منطقی و معقول با پرسش‌ها و مسائل سبک زندگی معاصر می‌خواهد.

۲.۲ سیر روشنفکری در ایران

شکل‌گیری ایده‌های فکری خواه اجتماعی باشد یا سیاسی به منزله پدیده‌ای نوظهور، مستقیم یا غیرمستقیم، متأثر از شرایط اجتماعی و تحولات جامعه بوده و خواهد بود و این امر حتی درباره ایده‌های وارداتی هم صادق است. اگر چه روشنفکران ایده‌های غربی و ارمغان عصر روشنگری باختر زمین بوده است، اما برای ورود به جامعه ایران نیاز به بستری اجتماعی مناسب و شرایط ویژه دارد. که در اینجا به بررسی ابعاد مختلف آن پرداخته شده است.

۱.۲.۳ روشنفکری غربی

آشنایی ایرانیان با تمدن غرب در دوران فتحعلی شاه قاجار و شور و شوق اقتباس تکنولوژی و تمدن غربی با توجه به عقبماندگی جامعه ایران و شکست‌های دو جنگ با روسیه، گرایش عمده‌های در تقلید از غرب در میان افرادی که در خط اول ارتباط با غرب بودند، ایجاد کرد. احساس ناتوانی و حقارت از مقابله با تمدن جدید و نیاز به تکنولوژی و دستاوردهای علمی این گرایش را تشدید میکرد (حائری، ۱۳۷۲: ۵۴).

اولین جریان روشنفکری در ایران که مبادی و غایات آن، محصول برخورد جامعه سنتی و عقب‌مانده ایران با مدنیت مغرب زمین بود، نه فیلسوف بود و نه نقاد. بلکه با الگویی که برای تبعیت، یافته بود، به مثابه پیام‌آور عصر مدرن تلاش میکرد تا ایران را از خواب تاریخی و رکود بیدار سازد. این نسل در برخورد و مواجهه با تمدن جدید، بین اخذ و نفی آن به صورت کامل یا گزینشی، اخذ تمام و کمال تمدن غرب را بدون دخل و تصرف ایرانی انتخاب کرد. (امیری، ۱۳۸۳: ۲۳). با این استدلال که اجزای تمدن غرب تفکیک‌ناپذیر

است و این استدلال به همراه نگاه غیرنقدانه و حتی همراه با شیفتگی، افکار و عقاید جدید غرب که برآمده از عصر روشنگری بود را مشروعیت بخشیدند و تسلیم بیقید و بند فرهنگ غربی شده و راه ویران کردن فرهنگ و سنت ایران را هموار کردند. در این جریان، افرادی هم چون: طالبوف، آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی و امثال او هستند، اما ملکم خان شاخص‌ترین آنها، بلکه به اعتقاد برخی پدر روشنفکری ایران است.

۲.۲.۳ روشنفکری ملی‌گرا

با وجود آنکه میرزا آقاخان کرمانی، آغازگر ناسیونالیسم در ایران نبود، ولی ناسیونالیسم را به سر حد افراط رساند و به تعبیر طبری، ناسیونالیسم میرزا آقاخان کرمانی به «شوونیسم» گرایش یافته است، از این نظر میتوان اندیشه او را زمینه‌پدایی ناسیونالیسم شاهنشاهی رضاشاه و تئوریسینهای دستگاه استبداد او دانست (طبری، ۱۳۸۰: ۹۲).

ویژگی‌های که ناسیونالیسم ایران و آقاخان را از ناسیونالیسم غربی متمایز میکند، این است که در غرب، ناسیونالیسم به جنگ کور با دیانت نپرداخت، هرچند تباین ذاتی با دیانت اصیل دارد، بلکه افرادی چون لوتر و کالون با تفسیر امانیستی، مسیحیت سستی را اجزاء هویت قومی تلقی کردند، اما روشنفکران ملیگرا در ایران اصل را بر نفی و طرد کل آداب و عادات اسلامی و توسل به آداب و عادات قومی قبل از اسلام قرار داده بودند و ستایشگر آیین زردشت شدند. (مددپور، ۱۳۸۵: ۶۹).

ویژگی ناسیونالیسم باستانگرایی روشنفکرانی چون: ملکم خان، کرمانی، آخوندزاده و طالبوف و شاهزاده جلال‌الدین میرزای قاجار، عدم توجه به دین و حتی دشمنی با آن بوده است. احیای جنبه‌های باستانی ایران قبل از اسلام در همین راستا صورت گرفت و دستگاه تبلیغی رضاخان نیز در این راه تلاش گسترده‌ای کرده بود.

۳.۲.۳ روشنفکری چپ‌گرا

فعالیت‌های حزبی و تشکیلاتی چپ‌گرایان، هم‌زمان با نهضت مشروطیت و فعالیت سوسیال دموکرات‌های این دوره آغاز با فعالیت کمونیست‌های دوره رضاخان و گروه مشهور به ۵۳ نفر ادامه یافت. رفت و آمد ایرانیان به شهرهای قفقاز از اواخر سده نوزدهم شروع شده و هر سال بر تعداد آنها افزوده می‌شد، به گونه‌ای که از سال ۱۲۵۹ تا ۱۲۶۹ سالانه ۳۰ هزار ایرانی از مرز جلفا و خدآفرین به سوی قفقاز حرکت میکردند. با احتساب افرادی که بدون

گذرنامه به قفقاز میرفتند این تعداد به ۶۰ تا ۱۰۰ هزار نفر هم میرسید (طالبی، ۱۳۰۴: ۴). کسروی میگوید: در اوایل قرن بیستم تنها در محله صابونچی و بالاخانی باکو حدود ۱۰ هزار ایرانی کار میکردند. (کسروی، ۱۳۵۷: ۱۹۴).

آنچنان که به گفته کسروی، مجاهدین تبریز نیز در سال ۱۹۰۵ تحت رهبری علی مسیو زیر نظر مستقیم کمیته باکو سازماندهی شدند تا در امر انقلاب مجاهدین و مبارزین آذربایجان کمک کنند. با پیروزی انقلاب کمونیستی در اکتبر ۱۹۱۷ شهرهای شمالی ایران و روشنفکرانی که دارای تمایلات چپگرایانه بودند در معرض تأثیرپذیری از این انقلاب قرار گرفتند و نابسامانی اوضاع ایران و به ویژه قیامهای محلی در گیلان و آذربایجان و احساسات ضد انگلیسی و ضد تزاری به توسعه آن کمک فراوانی کرد (آشوری، ۱۳۷۶: ۱۵۱).

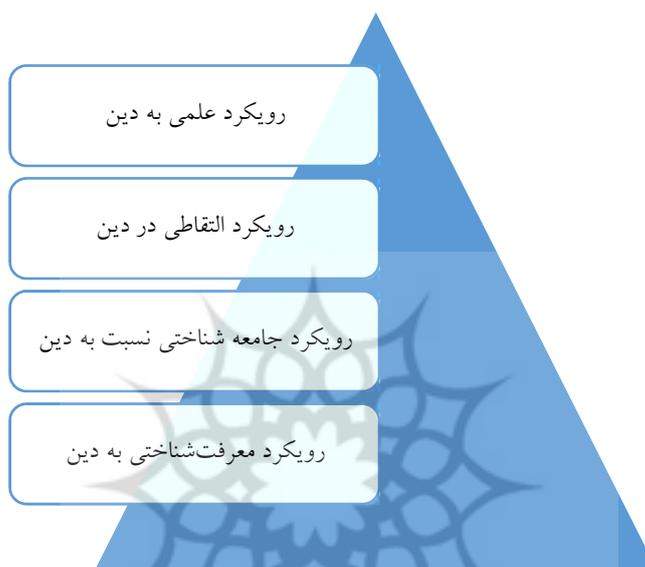
حزب توده نماد روشنفکری چپگرا محسوب می شود. روشنفکران و رهبران چپگرای حزب توده نه تنها خود را دست نشانده و وابسته قدرت خارجی ندانسته، بلکه همگام با افکار عمومی، دست نشاندهی و وابستگی به قدرتهای خارجی را تقبیح میکردند و شعارهای ملیگرایانه و حکومت دموکرات سر میدادند.

۴.۲.۳ روشنفکری دینی

پس از دو دهه دین ستیزی رضاخان در جامعه و بعد از شهریور ۱۳۲۰ (فروپاشی استبداد رضاخانی)، بار دیگر توجه به سوی دین معطوف گشته و این بار نه به منزله عامل بازدارنده و مانع پیشرفت (به اعتقاد روشنفکران)، بلکه به مثابه عاملی محرک و تأثیرگذار در جهت پویایی جامعه، توسط گروهها مورد توجه قرار گرفت و از انزوایی که توسط روشن فکران متجدد وابسته به رژیم پیدا کرده بود در آمده و به متن سیاست و اجتماع بازگشت. این برگشت به دین از یک طرف به سبب قدرت عظیم اجتماعی مذهب و مذهبیبونی همچون امام خمینی و علامه طباطبایی است. از سویی دیگر به بن بست رسیدن ایدئولوژیکی جریانهای روشنفکری یاد شده بر میگردد. البته این جریان از روشنفکران که صفت دینی را به همراه دارند دانستهاند خود را از چهارچوب فکری حسگرایانه و عقلمدارانه برهانند. از این رو، تلاش کردند تا دین را در چهارچوب تفکر عقلی محض و یا عملی تجربی بازسازی کنند؛ هر چند در این راه نیز ره تقلید پیش گرفته و در این تقلید نیز سالها تأخیر داشتهاند. چرا که مشابه چنین تفکر و جریانی در کشورهای اسلامی، همچون مصر، سوریه

کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی ... (علی عباسی و دیگران) ۷۹

و هند وجود داشته است و اشخاصی نظیر: محمد عبده، کواکبی، رشیدرضا، سید احمدخان و اقبال لاهوری از پرچمداران آن بوده‌اند. به هر حال این جریان بیشتر از ناحیه کسانی تعقیب می‌شود که از یک عمق فلسفی لازم برخوردار نبوده، و این امر به خوبی خود را در بررسی مسائل از جانب آنان نشان داده است.

شکل ۱. روشنفکری دینی و جریان های آن در ایران

۴. روشی پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ ماهیت پژوهش در زمره تحقیقات اکتشافی، به لحاظ نوع پژوهش کاربردی و به لحاظ استراتژی پژوهش دارای استراتژی استقرایی می‌باشد. علاوه بر این، پژوهش حاضر به لحاظ ماهیت داده‌های پژوهش در زمره روش کیفی و از نوع مصاحبه نیمه استاندارد با متخصصان و صاحب‌نظران می‌باشد. «موزو و ناگل» (۲۰۰۲) از به منظور انجام مقاله ابتدا سوابق پژوهش‌های قبلی مطالعه گردید تا شناختی از وضع موجود حاصل آید. در این مطالعات مدل‌ها و چارچوب‌های موجود بررسی شد. سپس از طریق مصاحبه با ۱۵ نفر از صاحب‌نظران و متخصصان این حوزه بر اساس نمونه‌گیری نظری و طی چند مرحله انتخاب شدند و نظرات آن‌ها در مورد شناسایی کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت الله خامنه‌ای دریافت شد. برای گردآوری داده‌ها این

بخش یک پروتکل مصاحبه با پرسشنامه باز پاسخ طراحی شد که سوالات مربوطه از مشارکت کنندگان پرسیده و داده های مورد نظر جمع آوری گردید.

۵. تجزیه و تحلیل داده‌ها

همانگونه که در قسمت روش‌شناسی پژوهش نیز به آن اشاره شده است؛ به منظور تحلیل داده‌ها و شناسایی کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی از منظر آیت الله خامنه ای از تحلیل مضمون و از نوع شبکه مضامین استفاده شده است.

در تعریف مضمون می‌توان چنین گفت: مضمون ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر نشان دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با سئوالات تحقیق است. (براون و کلارک (Braun & Clarke)، ۲۰۰۶ نقل از عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۹۴). بدین ترتیب که داده‌های حاصل از فرایند مصاحبه نیمه استاندارد با خبرگان پس از استخراج، در قالب گزاره‌های خبری تدوین و به منظور دست‌یابی به مضامین فراگیر (مقولات اصلی) ابتدا فرایند کدگذاری نظری در سه مرحله کدگذاری باز (کشف مضامین پایه)، کدگذاری محوری (کشف مضامین سازمان یافته) و کدگذاری گزینشی یا انتخابی (کشف مضامین فراگیر) استفاده شده است. در ادامه به تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه با خبرگان پرداخته می‌شود.

در ابتدا همانگونه که در سطور فوق نیز به آن اشاره شد؛ داده‌های حاصل از مصاحبه نیمه استاندارد با خبرگان پس از پیاده‌سازی در قالب جملات و یا گزاره‌های خبری نگاشته شدند؛ سپس به هر یک از جمله‌ها، مضمون پایه‌ای (همان شناسه‌ها و نکات کلیدی در متن) داده شده است. با تعیین و مشخص شدن مضامین پایه‌ای، مرحله کدگذاری باز به اتمام رسیده است.^۳ در این مرحله نوبت فرایند کدگذاری محوری و گزینشی به منظور کشف مضامین سازمان یافته و فراگیر می‌باشد.

جدول ۱. شکل‌دهی طبقات اصلی از مقولات

ردیف	فیش‌ها	مضامین پایه ای	مضامین سازمان یافته
۱	آیت الله خامنه‌ای بر اساس مبانی دینی و اعتقادی خویش بر عقلانیت و خردورزی به عنوان مهم‌ترین بن‌مایه روشنفکران تأکید دارند و در میان عوامل موثر در شکل‌گیری روشنفکری، نقش برجسته و ممتازی برای عقلانیت قائل هستند؛ چنان‌که فرمودند: «عقلانیت باید بر تمام ارکان این نظام حاکم باشد» (بیانات امام خامنه‌ای در دیدار روسای سه قوه و مسئولان و مدیران بخش‌های مختلف نظام در تاریخ ۱۳۸۷/۶/۱۹)	تمدن نوین اسلامی	گسترش عقلانیت در جهت افزایش خودآگاهی در بین طبقات اجتماعی
۲	جامعه عادل، برخوردار از عدالت، جامعه آزاد، جامعه‌ای که مردم در آن، در اداره کشور، در آینده خود، در پیشرفت خود دارای نقش اند، دارای تأثیر اند، جامعه‌ای عزت ملی و استغنا ملی، جامعه‌ای برخوردار از رفاه و مبرای از فقر و گرسنگی، جامعه‌ای دارای پیشرفت‌های همه‌جانبه علمی، اقتصادی، سیاسی و جامعه‌ای بدون سکون، بدون رکود، بدون توقف و در حال پیشرفت دائم، این آن جامعه‌ای است که ما دنبال هستیم البته این جامعه تحقق پیدا نکرده، ولی ما دنبال این هستیم که این جامعه تحقق پیدا کند (بیانات امام خامنه‌ای در دیدار دانشجویان کرمانشاه در تاریخ ۱۳۹۹/۷/۲۴).	جامعه عادل، برخوردار از عدالت	افزایش بصیرت در جامعه
۳	می‌توان از آگاهی و بصیرت اجتماعی در میان مردم به عنوان یکی از کارکردهای روشنفکری اشاره کرد که باعث هماهنگی مردم در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی می‌شود. مقام معظم رهبری در این خصوص چنین می‌فرماید: «باید بیدار باشید، باید هوشیار باشید، باید در صحنه باشید، باید بصیرت را محور کار خودتان قرار دهید، مواظب باشید دچار بی‌بصیرتی نشوید، دشمن را بشناسید، به ظواهر دشمن فریب نخورید. مادیگری، گرایش مادی، تفکر مادی، تمدن مادی، دشمن بشریت و دشمن شماست» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۰۷/۰۴ در عیوضی و پارسا، ۱۳۹۲: ۵۲).	آگاهی، هوشیاری و بصیرت داشتن	افزایش بصیرت در جامعه
۴	مقام معظم رهبری در جای دیگر بیان می‌دارد: «امروز جنگ نظامی با ما خیلی متحمل نیست نمی‌گوییم به کلی منتفی است، اما خیلی محتمل نیست لکن جنگی که وجود دارد، از جنگ نظامی اگر خطرش بیشتر نباشد، کمتر نیست؛ اگر احتیاط بیشتری نخواهد، کمتر نمی‌خواهد. در جنگ نظامی دشمن به سراغ سنگرهای مرزی ما می‌آید، مراکز مرزی ما را سعی می‌کند منهدم بکند تا بتواند در مرز نفوذ کند؛ در جنگ روانی و آنچه که امروز به او جنگ نرم گفته می‌شود در دنیا، دشمن به سراغ سنگرهای معنوی می‌آید که آنها را منهدم کند، به سراغ ایمانها، معرفتها، عزمها، پایه‌ها و ارکان اساسی یک نظام و یک کشور؛ دشمن به سراغ اینها می‌آید که اینها را منهدم بکند و نقاط قوت را در تبلیغات خود به نقاط ضعف تبدیل کند؛ فرصتهای یک نظام را به تهدید تبدیل کند.» (سخنرانی مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۷/۲).	مشارکت مردم	افزایش بصیرت در جامعه

ردیف	فیش ها	مضامین پایه ای	مضامین سازمان یافته
۵	<p>در دوران رژیم طاغوت - که شماها یادتان نیست؛ ما همه‌ی جوانی و دوره‌ی فعالیت و تلاشمان را در دوران طاغوت گذرانیدیم - یک تیپ روشنفکر، یا مجموعه‌ی روشنفکرهایی بودند، فعال بودند؛ ما با خیلی از اینها هم آن وقت‌ها مرتبط بودیم؛ اسم مردم را می‌آوردند؛ به هر مناسبتی، تا یک صحبتی میشد، میگفتند «مردم، برای مردم، دفاع از مردم!» از این حرفها. درحالی که اشتباه میکردند؛ یعنی نمیشود گفت حالا همه دروغ میگفتند، اما امر بر خودشان مشتبّه بود؛ نه آنها مردم را می‌شناختند، نه مردم آنها را می‌شناختند؛ نه آنها حرف مردم را میفهمیدند، نه مردم حرف آنها را میفهمیدند. این همه مقالات روشنفکری در مجلات و روزنامه‌ها مینوشتند. رژیم طاغوت هم میدانست که مردم تحت تأثیر این حرفها قرار نمیگیرند؛ چون نمیفهمند اصلاً حرفهای اینها را و [اینها فقط] یک چیزی مییافتند، لذا خیلی سختگیری هم نمیکرد. بنده در مشهد دیده بودم کتابهای کمونیستی صریح، راحت در کتابفروشی پخش میشد، [اما] یک کتاب اسلامی درباره‌ی فلان مسئله‌ی اسلامی، درباره‌ی فلسطین، درباره‌ی مسائل این جور با انواع و اقسام فشارها جلوی گرفته میشد. علت این بود که آن چیزی که آنها مینوشتند، حرفی که آنها میزدند، برای مردم اصلاً باورپذیر نبود؛ نه آنها مردم را می‌شناختند، نه مردم آنها را می‌شناختند. امام وقتی از سال ۴۱ وارد میدان مبارزه شد، هم او مردم را می‌شناخت، هم مردم سخن امام را شناختند، فهمیدند، دنبال کردند، انقلاب به وجود آمد؛ بنابراین مردم را باید شناخت. (سخنرانی، ۱۳۹۶/۱۱/۱۹).</p>	<p>هیئت دینی روشنفکران</p>	<p>سازمان یافته</p>
۶	<p>روشنفکران درجه‌ی اول ما همین رجال دربار و وابستگان و متعلقین به آنها بودند؛ اینها از اول با فکر غربی در زمینه‌ی آزادی آشنا شدند. لذا شما وقتی که وارد مقوله‌ی آزادی در مشروطیت میشوید - که یک مقوله‌ی خیلی پر جنجال و شلوغی هم هست - میبینید همان گرایش ضد کلیسایی در غرب که شاخصه‌ی مهم آزادی بود، در اینجا هم به عنوان ضد مسجد و ضد روحانیت و ضد دین بروز پیدا میکند. خوب، این یک قیاس مع الفارق بود. اصلاً جهتگیری رنسانس، جهتگیری ضد دینی بود، ضد کلیسایی بود؛ لذا بر پایه‌ی بشرگرایی، انسانگرایی و اومانیسیم پایه‌گذاری شد. بعد از آن هم همه‌ی حرکات غربی بر اساس اومانیسیم بوده، تا امروز هم همین جور است. با همه‌ی تفاوتهایی که به وجود آمده، پایه، پایه‌ی اومانیسیتی است؛ یعنی پایه‌ی کفر است، پایه‌ی شرک است - که اگر مجال بود، بعداً اشاره خواهیم کرد - عین همین آمد اینجا. شما میبینید مقاله‌نویس روشنفکر، سیاستمدار روشنفکر، حتی آن آخوند تهرانی به تنه‌ی روشنفکر هم وقتی در باب مشروطیت کتاب و مقاله مینویسد، همان حرفهای غربیها را تکرار میکند؛ چیزی بیش از آن نیست. این بود که زایش به وجود نیامد. (سخنرانی، ۱۳۹۱/۸/۲۳).</p>	<p>تجلی‌های نمادین و مفروضات مشترک درباره‌ی جهان پیرامون</p>	<p>سازمان یافته</p>
۷	<p>به هر حال مسئله‌ی ارتقاء فکر دینی در دانشگاهها را بسیار جدی باید گرفت و مراقب باشید خلأ فکری برای دانشجوی ما و روشنفکر دانشگاهی ما به وجود نیاید. ما خیلی حرف داریم؛ حرف گفتنی و قانع‌کردنی. باید تبلیغات را عمق داد؛ با حرفهای نو و قوی و منطبق با معیارهای روشنفکری. من از اینکه گفته شود روشنفکری دینی آیا داریم، نداریم؛ از این بحثها بنده بیگانه و بیزارم. نگاه نو، نگاه مبتکرانه به مسائل دینی و مسائل فکری اسلامی، همان نگاه روشنفکری است و معنایش بدعت‌گذاری نیست. همان مبانی را با ابعاد جدیدی که انسان به برکت گذشت زمان آن ابعاد را میشناسد، فهمیدن و بیان کردن. از این نیابستی ما غفلت کنیم. (سخنرانی، ۱۳۸۶/۷/۹).</p>	<p>کارکرد روشنفکران مبتنی بر هویت دینی و انقلابی</p>	<p>سازمان یافته</p>

کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی ... (علی عباسی و دیگران) ۸۳

ردیف	فیش ها	مضامین پایه ای	مضامین سازمان یافته
۸	<p>دولت و ملت موظفند اصلاح طلب باشند؛ البته اجازه ندهند که اصلاح طلبی را دیگران برای آنها تعریف کنند. خودشان باید اصلاح خودشان را بشناسند، جستجو کنند، تشخیص دهند و تعریف کنند. نقطه مقابلش هم اصلاح طلبی امریکایی و اصلاح طلبی بیگانه پسند است. (۱۳۷۹/۱۲/۹).</p> <p>در جای دیگر بیان می دارد: دانشگاه پایگاه اصلی انقلاب بوده و باز هم خواهد بود. نسل جوان دانشجوی اجازه نخواهد داد که دانشگاه خانه امن دشمنان این ملت و فریب خوردگان بیگانه شود. یک روز محاسبات غلطی کردند، از دست خود دانشجویان تودهنی خوردند. امروز هم مثل این که باز عده‌ای دوباره میخواهند همان محاسبات غلط را بکنند؛ ولی مطمئن باشند که از دست خود دانشجویان باز هم تودهنی خواهند خورد. (۱۳۷۹/۱۲/۹).</p>	کارکرد بیگانه ستیزی روشنفکران	مقابله با نفوذ قدرتها
۹	حاکمیت ملت سالاری دینی همانند لیبرال-دموکراسی، حاکمیت قانون را به دنبال دارد با این تفاوت اساسی که دموکراسی در غرب با سکولاریسم همزاد و همراه است اما در مردم سالاری دینی با حاکم شدن ملت حاکمیت اسلام و شریعت مطرح شد.	شعور و اندان در پیروزی از	مردم سالاری دینی
۱۰	سابقه انقلاب ها به گسست و طرد کامل گذشته پیوند یافته بود و دین، یکی از موارد اصلی و برجسته مورد نفی و طرد قرار داشت. تجربیات منفی و مملو از تلخی ها از جهان ماقبل مدرن اجازه نمی داد که مقوله دین در کنار و هنراه آزادی، استقلال، انسانیت و مبارزه برای آن ها قرار گیرد، چه رسد به آنکه با تکیه به آموزه های دینی، چنین خواسته هایی مطرح گردد. با این وجود، تفاوت زمینه های تاریخی و روند تحولات در ایران با آن چه به عنوان یکی از ارکان اصلی شکل دهنده هویت ایرانیان، در خروش انقلابی مردم تأثیر جدی داشته باشد و طبعاً در نظام مطلوب آن ها از جایگاه ویژه ای برخوردار گردد.	نسبت دین و جامعه و سیاست	مردم سالاری دینی
۱۱	سکولاریسم و مبارزه با دین که از سیاست های مهم حکومت پهلوی بود، شکاف مهمی میان دین و دولت ایجاد نمود و قشر مذهبی را در مقابل تجدد خواهان سکولار و لائیک قرار داد و در طی سالهای ۴۲ تا ۵۷ این تقابل به حدی شد که نیروهای مذهبی علاوه بر مشارکت سیاسی نکردن، راه هایی برای بر هم زدن مشارکت سیاسی را نیز جستجو می کردند و نیز بی توجهی به اقلیت های قومی و در حاشیه نگاه داشتن اقلیت های نژادی از گیشرفت های سیاسی و اقتصادی و تمرکز سرمایه گذاری صنعتی و اقتصادی در مرکز، شکاف عمیقی میان مرکز و حاشیه ایجاد نمود و حاشیه را در مقابل دولت و طرفدارانش قرار داد و نیز اتکا به اجانب و بلکه بیش از حد به کمک های کشوری خارجی (آمریکا)، دولت را از توجه به نیروها و پشتوانه مردمی غافل نمود و زمینه بی توجهی سیاسی مردم را پدید آورد و در نتیجه شکاف داخلی - خارجی را در کشور آفرید. در یک سو شکاف، ملیون و مذهبیون قرار می گرفتند که خواهان حفظ هویت و استقلال کشور بودند و در سوی دیگر شکاف، همه اقشار و گروه هایی قرار می گرفتند که وابسته بیگانگان بودند. (خواججه سروی و جعفرپور کلوری، ۱۳۹۳: ۵۶).	سکولاریسم و مبارزه با دین	مردم سالاری دینی

ردیف	فیش ها	مضامین پایه ای	مضامین سازمان یافته
۱۲	بررسی اجمالی سازمان‌ها و ابزارهای مردم سالاری در دوره پهلوی نشان می‌دهد که چنین نهادهایی از کمترین استقلال و بالطبع کارایی لازم جهت گسترش مشارکت سیاسی و تبدیل خواسته‌های مردم به خط مشی و سیاست برخوردار نبوده‌اند. پویش‌های سیاسی در دوره پهلوی نظامی را به وجود آورد که دو بازیگر اصلی داشت: شاه و نخبگان سیاسی. از یک طرف تصمیمات شاه به عنوان یک بازیگر سیاسی مقتدر به طور مستقیم نخبگان سیاسی را تحت تأثیر خواسته‌ها و منافع خود قرار می‌داد، از طرف دیگر، رفتار نخبگان سیاسی تأثیر مهمی بر روی شاه می‌گذاشت. نظام تصمیم‌گیری به گونه‌ای بود که به موجب آن شاه و نخبگان سیاسی هر یک تصمیم عمده‌ای را اتخاذ می‌کردند و در تعامل با یکدیگر و توأماً سیاست‌های ایران را به وجود می‌آورد. در نتیجه این امر، مردم در ساختارهای سیاسی نقش چندانی نداشتند.	سازمان‌ها و ابزارهای مردم سالاری	سازمان یافته
۱۳	از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای: یکی از بزرگترین بی‌انصافی‌ها درباره‌ی امام بزرگوار و نظام اسلامی ما این است که تبلیغات بیگانه، امام و نظام اسلامی و جمهوری اسلامی را به استبداد و دوری از مردم سالاری متهم می‌کنند. این انقلاب با این عظمت و توفندگی در ایران به وجود آمد و پس از پیروزی انقلاب اولین نظرخواهی از مردم به وسیله‌ی امام انجام گرفت که در هیچ انقلابی سابقه نداشت... دو ماه بعد از پیروزی انقلاب، امام مردم را پای صندوق‌های رای کشاند و مردم به جمهوری اسلامی رای دادند... در کدام نظام - حتی به‌ظاهر دموکراتیک - این همه تکیه به رای و خواست مردم وجود دارد؟ (۱۴۰۰/۴/۱).	تبلیغات بیگانه	
۱۴	اینکه علمای اسلام و ملت انقلابی ما و دلسوزان جامعه روی مسئله‌ی ولایت فقیه عادل، این قدر تکیه میکنند و امام بزرگوار ما (رضوان الله تعالی علیه) آن را آن قدر مهم می‌شمرند، به خاطر همین بود که اگر ما این مسئله‌ی معنوی را از جامعه‌ی اسلامی مان سلب بکنیم - همچنان که آن کسانی که دل‌سپردی به روشهای غربی بودند و ارزشهای غربی برای آنها اصل بود، در سالهای اول میخواستند به همان شیوه‌های غربی در باب حکومت در جامعه‌ی اسلامی عمل بکنند - و اگر ما این اشتباه را میکردیم و بکنیم که در مسئله‌ی حکومت و مدیریت جامعه ملاک و معیار اسلامی را فراموش بکنیم و برویم در همان فرم‌های رایج دنیایی، معنای جامعه‌ی اسلامی ما از بین خواهد رفت. (۱۳۶۹/۴/۲۰).	شکل‌گیری همگرایی با مردم	همراهی با رهبری انقلاب
۱۵	رهبری به منزله «مدیریت فن بهتر بسیج کردن و بهتر سامان دادن و بهتر سازمان دادن و بهتر کنترل کردن نیروهای انسانی و به کار بردن آن‌ها در مسیر رشد آنان است». که در آن، «رهبر نه با کاربرد زور، بلکه با هنر یا فرایند نفوذ و اثر گذاری، سعی در ترغیب افراد به انجام اعمال داوطلبانه در راستای اهداف گروهی جامعه را دارد. چراکه کاربرد زور بدون همراهی داوطلبانه و آزادانه مردم نه تنها موجب رشد نمی‌گردد بلکه به نحوی از اثر بخشی و عملکرد بهتر و اخلاقی تر رهبر که شناخته‌شده اساسی رهبری اوست می‌کاهد» بنابراین می‌توان رهبری را فراگرد نفوذ اجتماعی از طریق اعمال اخلاقی و اثر بخش دانست که در آن رهبر جامعه اسلامی به منظور رشد افراد جامعه، مشارکت داوطلبانه آنان را برای کسب اهداف جامعه طلب می‌کند	تفحص مراجع تقلید در شکل‌دهی و پیروزی نهضت‌های اسلامی	

کارکردهای روشنفکری دینی در نظام اسلامی ... (علی عباسی و دیگران) ۸۵

ردیف	فیش ها	مضامین پایه ای	مضامین سازمان یافته
۱۶	<p>بعضیها خیال میکنند که این «ولایت مطلقه‌ی فقیه» که در قانون اساسی آمده، معنایش این است که رهبری مطلق‌العنان است و هر کار که دلش بخواهد، میتواند بکند! معنای ولایت مطلقه این نیست. رهبری بایستی موبه‌مو قوانین را اجرا کند و به آنها احترام بگذارد. منتها در مواردی اگر مسؤولان و دست‌اندرکاران امور بخواهند قانونی را که معتبر است موبه‌مو عمل کنند، دچار مشکل میشوند. قانون بشری همین‌طور است. قانون اساسی راه چاره‌ای را باز کرده و گفته آن‌جایی که مسؤولان امور در اجرای فلان قانون مالیاتی یا سیاست خارجی، بازرگانی، صنعتی و دانشگاهی دچار مضیقه میشوند و هیچ‌کار نمیتواند بکند - مجلس هم این‌طور نیست که امروز شما چیزی را بپذیرد و فردا تصویب کند و به شما جواب دهند - رهبری مرجع است. زمان امام هم همین‌طور بود. بنده خودم آن‌وقت رئیس‌جمهور بودم و جایی که مضیقه‌هایی داشتیم، به امام نامه مینوشتیم و ایشان اجازه میدادند. بعد از امام، دولت قبلی و دولت فعلی گاهی راجع به مسائل گوناگون نامه مینویسند که در این‌جا مضیقه وجود دارد، شما اجازه بدهید که این بخش از قانون نقض شود. رهبری بررسی و دقت میکند و اگر احساس کرد که بناگزیر باید این کار را بکند، آن را انجام میدهد. جاهایی هم که به‌صورت معضل مهم کشوری است، به مجمع تشخیص مصلحت ارجاع میشود. این معنای ولایت مطلقه است، و آلا رهبر، رئیس‌جمهور، وزرا و نمایندگان، همه در مقابل قانون تسلیمند و باید تسلیم باشند. (۱۳۸۲/۹/۲۶).</p>	جایگاه اعتقادی رهبر	سازمان یافته
۱۷	<p>ما اگر دنبال پیشرفت هستیم و پیشرفت علمی را شرط لازم پیشرفت عمومی کشور می‌دانیم، توجه داشته باشیم که مراد ما از پیشرفت، پیشرفت با الگوی غربی نیست؛ پیشرفت کشورهای غربی نتوانست فقر و تبعیض را از بین ببرد، نتوانست عدالت و اخلاق انسانی را در جامعه مستقر کند (خامنه‌ای، ۱۵ / ۰۵ / ۱۳۹۲).</p> <p>از این رو، مخالفت با تمدن غرب به معنای مخالفت با علم نیست؛ چرا که اسلام بیش از غرب به علم و تمدن بها داده است: «مخالف مومن به اسلام با تمدن غربی به سبب پیشرفت علمی و مبارزه با خرافات و علمی کردن همه روابط اجتماعی نیست؛ به سبب خلأ معنویت و فضیلت در این مجموعه دنیایی است» (خامنه‌ای، ۲۲ / ۰۳ / ۱۳۸۳).</p>	توسعه حاصل از تمدن غرب	پرهیز از تقلید و خودباختگی در برابر تمدن غرب

۶. نتیجه‌گیری

پیشینه اصطلاح روشنفکری در ایران، مربوط به گفتمان هویتی است که در زمان قاجار در مواجهه با غرب و مدرنیته به وجود آمد. ویژگی نسل اول روشنفکران و تجددطلبان، نفی کامل «خود»، پذیرش کامل تجدد و «دیگری»، نفی دین، در نظر گرفتن اعراب به عنوان دیگری جدید ایرانیان و درک قرن نوزدهمی از تجدد بود. آنها معتقد بودند همانگونه که تجدد از طریق نفی کلیسا و روحانیون مسیحی روند تاریخی خود را طی کرده است، هویت جدید ایرانی نیز نمی‌تواند جز با نفی اسلام و علما ساخته شود، چرا که اسلام از نظر آنها تمامی مشکل هویتی ایران و عقب افتادگی و بدبختی تاریخی ایرانیان بود. گفتمان فکری روشنفکران در قالب شعارهای «تسلیم بی قید و شرط در برابر غربی‌ها»، «اخذ تمدن فرنگی بدون تصرف ایرانی» طرح و تبلیغ می‌گردید.

آیت الله خامنه‌ای، مهمترین آفت‌های روشنفکران دینی را در مواردی از قبیل قهر کردن با مذهب، قهر کردن با بنیان‌های بومی، دل‌بستگی و وابستگی بی‌قید و شرط به غرب، بزرگ شمردن هرآنچه که متعلق به بیگانه است و حقیر شمردن هرآنچه که مربوط به خودی است می‌داند. در بیان جریان‌های روشنفکری دینی در ایران معاصر، می‌توان به چهار جریان اشاره کرد که عبارت است از: ۱. رویکرد علمی به دین ۲. رویکرد التقاطی در دین ۳. رویکرد جامعه‌شناختی نسبت به دین ۴. رویکرد معرفت‌شناختی به دین. اشاره نمود. کارکردهای روشنفکری دینی در جامعه عبارت است از: احیای نقش دین در جامعه، استفاده از بهره‌های روشنفکری غربی، نقد دین‌شناسی رایج، نقد روشنفکران گذشته. این وجوه مشترک در دو بخش سلبی و ایجابی دسته‌بندی شد.

در منظومه فکری رهبری، روشنفکری با دو معنا مستفاد شده است؛ روشنفکری حقیقی در وجه مثبت به معنای نوآوری، روشن اندیشی، در نظر گرفتن نیاز و تحولات روز و ... و دیگری روشنفکری در وجه منفی و اصطلاحی آن که از رویکردهای اسلام آمریکایی است و در برداشت برخی افراد از اسلام موثر است. در این بخش معنای اصطلاحی روشنفکری مدنظر است. رهبری در مقابل دو رویکرد تحجر و روشنفکری در برداشت از اسلام، روشنفکری حقیقی و اجتهاد در مسائل را به عنوان نگاه مطلوب معرفی می‌کنند. روشنفکری حقیقی از این منظر، نگاه نو و مبتکرانه به مسائل دینی و فکری اسلامی است و معنایش بدعت‌گذاری نیست؛ روشنفکری حقیقی به معنای فهمیدن و بیان کردن مبانی اسلام با ابعاد جدیدی است که انسان در گذر زمان آن را می‌شناسد.

آیت الله خامنه ای، در این زمینه امام خمینی و شهید مطهری در کلام رهبری، به عنوان شاخص های روشنفکری حقیقی و نوآوری در مباحث دینی و تبیین گر اسلام ناب معرفی می شوند که نوآوری آنها، متکی به مبانی دینی بود و از تحجر و بی مبالاتی به دور بود.

آیت الله خامنه ای مهمترین شاخصه های روشنفکری دینی را در چند مورد بیان کرده است: داشتن تفکر راهبردی، ضدیت با ارتجاع، اهتمام به عقلانیت و عقل، پرهیز از تحجر، زدودن پیرایه ها و کج فهمی ها، توجه و تاکید بر تجدد و نوگرایی حقیقی، جزئی نگری و پرهیز از ساده اندیشی و سطحی نگری، بصیرت، دارای اندیشه پیشرفت و ترقی، تکیه بر آرمان و ایمان، انصاف و عدالت، تلاش در جهت پیشرفت علمی، عدم شبهه افکنی، پای بندی به نظام دانایی دینی، روشنگری و دغدغه های اخلاقی و انسانی، دارا بودن اندیشه انتقادی و قدرت علمی-فکری و جرأت علمی بیان داشته است. آیت الله خامنه ای کارکردهای روشنفکری دینی را در این موارد می بیند: گسترش عقلانیت در جهت افزایش خودآگاهی در بین طبقات اجتماعی، افزایش بصیرت در جامعه، تقویت هویت انقلابی و ایدئولوژی دینی، مقابله با نفوذ قدرتها، مردم سالاری دینی، همراهی با رهبری انقلاب، پرهیز از تقلید و خودباختگی در برابر تمدن غرب، ترویج و تعمیق فرهنگ صحیح انتقاد و نقدپذیری در سطح مسئولان و مردم، جهت دهی به مردم در نفی سلطه و استکبارستیزی و تمدن سازی.

از دیدگاه آیت الله خامنه ای، تامل در کارکردهای روشنفکری دینی روشن می سازد که تلقی تناقض نما از این اصطلاح اولاً مربوط به دینداری متجددانه است و ثانیاً برخاسته از بدفهمی نسبت به عقل خودبنیاد و انتخابگری. بر اساس دیدگاه رهبری، تنها راه صیانت از دچار شدن به این سرنوشت، اولاً تلقی غیر تناقض نما از روشنفکری دینی است و ثانیاً داشتن نگاه نواندیشانه به دین است و بالاخره، تلقی فرا مدرن از روشنفکری و نواندیشی است و البته ملتزم بودن به روشنفکری و دینداری و مراقبت از اصول و اقتضائات آن. بر اساس دیدگاه رهبری، توجه به عقلانیت اصلی ترین کارکرد روشنفکران دینی است. در این راستا، عقلانیت به مفهوم عقلانیت اسلامی تعالی محور و توحید محور است نه به مفهوم عقلانیت ابزاری خود بنیاد غربی. انقلاب بر حسب عقلانیت خاص خود به تولید مفاهیمی می پردازد که برای اداره جامعه و حرکت به سمت الگوی مطلوب پیشرفت از اهمیت اساسی برخوردار است.

پی‌نوشت‌ها

1. Intellectual trends in post-revolutionary Iran, a critical analysis of three decades of public debates on society, governance, religion and the role of intellectuals

2. Iranian religious intellectuals and modernization debate

۳. به منظور جلوگیری از اطاله کلام، از ذکر جدول فرایند کدگذاری باز و کشف مضامین پایه ای از جملات استخراجی مصاحبه نیمه استاندارد با خبرگان خودداری شده است.

کتاب‌نامه

۱. فارسی

- آبادیان، حسین (۱۳۷۰). بسترهای تأسیس سلطنت پهلوی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی.
- آبانگاه، علی (۱۳۹۸) مبانی و نقد جریان روشنفکری دینی معاصر. تهران: دومین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، اجتماعی و سبک زندگی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب. ترجمه کاظم فیروزمند و حسن شمس‌آوری و محسن مدیرشانه‌چی. تهران: نشر نی.
- آجودانی، ماشاء الله (۱۳۸۳). مشروطه‌ی ایرانی، چاپ نهم، تهران: اختران.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۸۲) الفبای جدید و مکتوبات، به کوشش محمد حمیدزاده. تبریز.
- آدمیت، فریدون و هما ناطق (۱۳۵۶). افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار. تهران: آگاه.
- آشوری، داریوش (۱۳۷۶). ما و مدرنیته، چاپ اول، تهران: صراط.
- بیانات رهبر معظم انقلاب
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). تشیع و مشروطیت در ایران. تهران: امیرکبیر.
- حسینی، مجتبی (۱۳۹۶). تاثیر روشنفکران بر اقتصاد در جامعه ایران. تهران: نشر شکوه.
- حقیقی، شاهرخ (۱۳۹۳). گذار از مدرنیته؟ نیچه، فوکو، لیوتار، دریدا. تهران: آگه.
- عبدالاحسین پورفرید، مسعود (۱۴۰۰) روشنفکری دینی تعامل با جمهوری اسلامی. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- محمدی سیرت، حسین و سیدمهدی موسوی نیا (۱۳۹۹). «جریان‌شناسی تطبیقی روشنفکری دینی در تاریخ معاصر ایران». مطالعات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس سال ششم، شماره ۲.
- منصوری، لفته و دیگران (۱۳۹۹)، «تبارشناسی جریان سیاسی اصلاحات و رابطه‌ی آن با قرائت روشنفکری دینی پس از انقلاب اسلامی ایران». فصلنامه علوم اجتماعی. دوره ۱۴، شماره ۳.

۲. انگلیسی

Miri, Seyed Javad (2020), "Intellectual Trends in the Post-Revolutionary Iran, A Critical Analysis of Three Decades of Public Debates on Society, Governance, Religion and the Role of Intellectuals", Intl. J. Humanities (2020), Vol. 27 (3): (20-44).

Shamsaei, Maryam. (2012). "Iranian Religious Intellectuals and the Modernization Debate". IOSR Journal of Humanities and Social Science. 1. 40-44. 10.9790/0837-0114044.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی